

JAN TERLOUW LEZING 2019

Jan Terlouw Lezingen

2017: Jan Terlouw en Laura Faber, *We kunnen niet langer wachten*

2018: Bas Heijne en Kiza Magendane, *Broederschap*

2019: Beatrice de Graaf en Lotte Jensen, *Veilig*

Deventer
Jan Terlouw
lezing 2019

*Veilig
Het verlangen naar geborgenheid*

Beatrice de Graaf
&
Lotte Jensen



© 2019 bij de auteurs

Niets van deze uitgave mag worden overgenomen zonder voorafgaande toestemming van de uitgever

Omslagontwerp Studio Wonder, Camiel Voorn
Typografie binnenwerk Studio Mulder van Meurs

ISBN 978-94-6297-154-7

Deze uitgave is een initiatief van de Stichting Deventer Jan Terlouw
Lezing, www.deventerjanterlouwlezing.nl

Uitgeverij De Kring, www.uitgeverijdekring.nl

Woord vooraf

‘Als ik de jeugd zie zitten, dan denk ik: potverdorie, daar Azijn we toch voor. Ik heb een prachtig leven gehad. Ik wil dat jullie dat ook hebben.’

Zo eindigde Jan Terlouw zijn onvergetelijke speech bij *De Wereld Draait Door* ter ere van zijn 85ste verjaardag in 2016. Jan Terlouw sprak over de rol van de maatschappij en de politiek in een noodzakelijk duurzame wereld. Een onderwerp dat hem na aan het hart ligt en een gedachtegoed dat meer tijd verdient dan een paar minuten zendtijd op tv.

Inmiddels is de Deventer Jan Terlouw Lezing een traditie. Een jaarlijks terugkerend evenement in de Deventer Schouwburg aan de vooravond van het Deventer Dickens Festijn. Sprekers geven op uitnodiging van de Stichting Deventer Jan Terlouw Lezing hun visie op de wereld van morgen.

Het doel van de Stichting Deventer Jan Terlouw Lezing is vorm geven aan het gedachtegoed van Jan Terlouw door een dialoog tot stand te brengen tussen verschillende generaties, en toehoorders te inspireren over te gaan tot actie. *‘We kunnen niet langer wachten,’* aldus Terlouw.

Met het jaarlijkse evenement worden maatschappelijk relevante thema's als duurzaamheid, de staat van het land en het nemen van verantwoordelijkheid in een snel veranderende samenleving uitgediept, in historisch perspectief geplaatst en letterlijk op een podium geplaatst.

Een veilig tehuis
Identiteit en 'Heimat'
in tijden van terreur

door Beatrice de Graaf

18 maart 2019*

11

Op maandag 18 maart 2019 opende Gökmen T. het vuur op passagiers in de tram die langs het 24 Oktoberplein in Utrecht reed. Al snel ging het nieuws over de schietpartij via sociale en traditionele media 'viral'. Omdat het aanvankelijk onduidelijk was of het om een enkele schietpartij ging, een afrekening of een terroristische aanslag, en of er alleen in de tram of ook elders werd geschoten, nam het Utrechtse stadsbestuur vergaande maatregelen. Iedereen in de binnenstad werd gewaarschuwd om binnen te blijven. Op de sociale media circuleerden allerlei geruchten. Hoewel het op straat opmerkelijk rustig bleef, was de angst dat het zou gaan om een grote terroristische aanslag voelbaar in de stad. Bovendien kregen alle kinderen in en om Utrecht met een 'lockdown' te maken. Mijn eigen kinderen ook, op hun basisschool, en mijn collega's en ik op de universiteit. Kinderen zaten met hun angst, ontzetting, vragen en verbijstering in de klas, en kwamen de volgende dag met nog veel meer vragen terug.

Ook aan de universiteit vroegen we ons af hoe we hier nu op moesten reageren. Een uur nadat de schietpartij had plaatsgevonden, zijn we met een team van studenten en

* Met dank aan Esther Heldenbergh, Annelotte Janse, Nicolette Moors, Nikki Sterkenburg en Bjorn Wansink voor de inspiratie en/of het meeleezen. De noten staan op pagina 39 en verder.

docenten van de Universiteit Utrecht een lesbrief gaan maken om docenten te ondersteunen bij het bespreken van de schietpartij in de klas.¹ Dat leverde schrijnende gesprekken op. Leerkrachten en kinderen stelden dezelfde vragen: Waarom gebeurt dit in onze stad? Zijn we nu niet meer veilig hier?

12 In deze lezing wil ik stilstaan bij die vraag, en ook bij de spanning tussen onveiligheid en het verlangen naar geborgenheid in tijden van terreur. Hoe komt het dat zoveel mensen zich ontheemd voelen, dat er in zulke harde termen over dreiging en terreur gesproken wordt, en dat er tegelijk zo'n verlangen naar een veilig tehuis bestaat? Is het mogelijk om aan die behoefte voor onszelf en voor onze kinderen te voldoen – en zo ja, hoe dan? Ik zal dat doen vanuit de onderzoeksinzichten die mijn team en ik in Utrecht in een project voor de stedelijke en regionale basis- en middelbare scholen hebben ontwikkeld.

Het kwaad op straat²

Het lijkt er soms op of het kwaad op straat om zich heen grijpt. Gelukkig slechts heel sporadisch letterlijk, maar te vaak ook figuurlijk. Er wordt niet alleen op obscure, extremistische of jihadistische sites over dood en verderf gespeculeerd. Ook in de gewone kranten en tv-programma's, op sociale media en internetfora worden volop apocalyptische ondergangsfantasieën gedeeld. Termen als 'duivels' en 'demonen' buitelen op Twitter over elkaar heen. Spreken over het kwaad is zeer gangbaar. Net als vlak na de Tweede Wereldoorlog is er na '9/11' wereldwijd een piek te zien in het gebruik van termen als 'evil', 'devil' en 'demons'. N-gram-analyses en textmining in Google en Delpher, waarmee je grofweg de frequentie van bepaalde woorden in bestanden

kunt tellen, wekken de suggestie dat die termen zich een tijd lang schuilhielden, maar inmiddels weer helemaal terug zijn in het publieke discours, zowel in het geseculariseerde Europa als in de Verenigde Staten.

Ook in Nederland wordt sinds '9/11' vaker gerefereerd aan duivels en demonen, aan kwade krachten, dan in de jaren direct daarvoor. Het kwaad is nooit helemaal uit de mode geraakt – denk aan Hitchcock, Edgar Wallace, Nosferatu of Frankenstein – maar het komt en gaat in golven en we zitten er weer middenin. Maar anders dan vroeger kunnen we het veel moeilijker afschermen voor onze kinderen. Onderzoek na '9/11' laat zien dat kinderen tussen de vijf en achttien jaar in de weken na de aanslagen gemiddeld drie uur terrorisme-gerelateerd televisienieuws per week zagen. Slechts 8 procent van de onderzoeksgroep had geen beelden van de instortende Twin Towers gezien.³ Uit onderzoek in Noorwegen na de aanslag van 22 juli 2011 bleek vervolgens dat leerlingen hun ideeën en opvattingen over terrorisme vooral baseren op dat wat ze zelf op internet vinden, en dat vervolgens met hun vrienden en medescholieren op straat en het schoolplein verder bespreken en interpreteren.⁴ Lopend onderzoek van de Utrechtse onderwijskundestudent Robbert Kapitein na de aanslag in Utrecht toont bovendien aan hoe leerlingen hun kennis voornamelijk op sociale media baseren, en daarnaast op het *Jeugdjournaal*.⁵

Op basis van literatuuronderzoek en eerste eigen veldonderzoek kunnen we met enige stelligheid concluderen dat ouders, docenten, opvoeders en beleidsmakers onderschatten wat kinderen al weten en wat ze op basis van eigen informatiebronnen en interpretatiekaders aan kennis hebben ontwikkeld. Zo vertelden kinderen op een school

in Utrecht Overvecht dat oudere broers of jongens hen op straat bang maakten met verhalen ‘dat IS hen zou komen halen’. Of: ‘dat IS veel geld betaalde om jongeren naar het Kalifaat te halen’. Ook waren er in elke klas wel een paar kinderen, al vanaf groep 5, die wisten welke wapens en voertuigen IS-strijders gebruiken. In 2016 waren er in groep 7 en 8 al kinderen die gruwelijke IS-propaganda en beelden hadden gezien. En in maart 2019, na de rechts-extremistische aanslag in het Nieuw-Zeelandse Christchurch, hadden op een keurige Utrechtse middelbare school een flink aantal leerlingen de livestream van de dader gedownload. Andere kinderen waren juist weer heel bang dat zij de schuld zouden krijgen. ‘Waarom denken mensen dat wij, moslims, terroristen zijn?’ vroeg een meisje uit groep 6 ons team. Ook op het schoolplein ligt ‘het kwaad’ dus voor het oprapen.

Het hedendaagse gesecculariseerde theodicee

Dit hedendaagse spreken over het kwaad verschilt echter in één belangrijk opzicht met de pieken die we zien rond de Eerste en Tweede Wereldoorlog: het kwaad is losgezongen van het uitzicht en de hoop op het goede, op God, zoals dat toen nog heette. Het ‘theodicee’ (de vraag naar het *waarom* van het kwaad) is tegenwoordig volledig gesecculariseerd. Het huidige taalgebruik over dat waar we bang of boos over zijn gebeurt al te dikwijls in wraakzuchtige en meedogenloze taal, zonder uitzicht op verlossing.

Er is nog een groot verschil met vroeger. Voor dit soort jargon is namelijk geen plaats meer in beleid, bestuur en wetenschap. Waar leiders van weleer – Colijn of Den Uyl – de burgers van hun land nog een moreel kader boden, zullen (en willen) we dat van huidige bewindslieden niet

snel horen. Misschien heeft dat te maken met wat de Britse publicist Terry Eagleton benoemt als ‘een postmodern gebrek aan diepgang om echte destructiviteit’ te kunnen begrijpen, maar er is ook een neutraler antwoord te formuleren. Sinds de negentiende eeuw zijn complexe, morele begrippen, zoals het kwaad (maar ook termen als eer, zonde, vergeving, macht, oorlog, vooruitgang), in toenemende mate opgeknipt en opgedeeld in ontelbaar kleine aspecten. Vakgebieden binnen de psychologie, gezondheidswetenschappen en medicijnen, bestuurskunde en criminologie hebben dat wat vroeger simpelweg als ‘het kwaad’ werd aangeduid, ontleed in zeer precieze, empirisch waar te nemen problemen en seculiere euvels, die met behulp van diezelfde disciplines zijn te verhelpen. En dat is iets om erg blij en opgelucht over te zijn, ik moet er niet aan denken dat we die klok terugdraaien. Pedagogen moeten al helemaal voorzichtig zijn met het spreken over ‘het kwaad’. Veel leerkrachten waren dan ook sowieso huiverig om de term ‘terrorisme’ te benoemen. Dat is goed, het is begrijpelijk. Maar er gaat toch iets mis. Als we in de ‘keurige’ discussies op school of kantoor deze terminologie helemaal mijden, laten we ook iets liggen. Of beter gezegd, dan ontstaat er een valkuil.

Het is natuurlijk juist goed dat er in onze westerse wereld over het algemeen op redelijke, beargumenteerde en rationele wijze wordt bestuurd en onderwezen. Maar in tijden van crisis en onzekerheid springen onherroepelijk onheilsprefeten in het gat dat gaapt tussen beleids- en juristenproza enerzijds en alledaagse ethiek en normatieve straattaal anderzijds. Zij voelen zich geroepen de kwade geesten te bezweren. Dat kunnen jihadististen zijn, extremisten, complotdenkers en marginale figuren en groeperingen.

Of gewoon jongeren op het schoolplein die elkaar of hun kleine broertjes en zusjes bang willen maken met spookverhalen of complottheorieën. Spreken over het kwaad is de laatste jaren namelijk wel degelijk opgerukt in de 'gewone' politieke en publieke arena. Genoeg politici, publicisten en zelfs een enkele predikant durven het inmiddels aan om het kwaad expliciet te benoemen en de oorzaken aan te wijzen: het is de islam, het zijn de vluchtelingen, de EU, de liberale elites, de 'wegkijkers' die dat gezwel hebben laten dooretteren. En zij voorzien hiermee in een dringende behoefte. De verkiezingswinst voor populistische partijen in heel Europa en daarbuiten illustreert dat.

Uit lopend onderzoek van een andere Utrechtse onderwijskundestudent, Elke Berghuis⁶, en uit ervaringen van het TerInfo-team, blijkt dat na de schietpartij in Utrecht een deel van de docenten in het onderwijs er enorm mee worstelt en aangeeft nauwelijks te beschikken over pedagogisch verantwoorde kaders om kinderen te ondersteunen en onderwijzen op gebied van terrorisme en politiek geweld. Hoe les te geven over het kwaad?⁷ Zoals gezegd brengt het gevoelige karakter van terrorisme als discursief fenomeen allerlei problemen met zich mee om hier pedagogisch verantwoord met kinderen over door te kunnen praten. Eerder onderzoek in Nederland liet zien dat veel geschiedenisdocenten de verschillen en spanningen tussen islamitische en niet-islamitische mensen (die bij bepaalde aanslagen ook nog eens worden verscherpt), als zeer gevoelig beschouwen voor hun eigen lessen.⁸ Blootstelling van kinderen en jongeren aan terrorisme-gerelateerd nieuws, of dat nu via de traditionele media en journaals gaat of via sociale media en hun eigen tijdlijn, kan leiden tot gevoelens

van angst, verdriet of woede. Het kan tevens spanningen tussen leerlingen verhogen.⁹ Desondanks, of misschien wel juist daarom, laat onderzoek van omroep Human (2016)¹⁰ zien dat een kwart van de leerlingen aangeeft dat hun docenten het onderwerp terrorisme volstrekt achterwege laten in de lessen op de middelbare school. Zes op de tien jongeren vinden dan ook dat er op hun school niet goed wordt uitgelegd waarom en door wie terroristische aanslagen worden gepleegd.

17

Ook hier gaan jongeren dus zelf op zoek naar antwoorden. En ze vinden die op de sociale media, op platforms waar simpele, zwart-wit-diagnoses en oplossingen worden aangeboden. Sterker nog, extremistische groeperingen geven openlijk aan (zoals op de neo-nazi-website *The Daily Stormer*) dat ze zich met hun propaganda al expliciet richten op kinderen vanaf elf jaar. In het basisonderwijs valt het op grond van onze eigen waarnemingen nog mee, maar op de middelbare scholen vinden leerlingen steeds meer heil bij allerlei platforms waar complottheorieën worden aangeboden en waar andere mensen worden weggezet als onmenssen, of nog erger.

Ze zijn op zoek naar een plaats waar ze hun woede, frustratie of existentiële angst kunnen uiten. Naar een plek van geborgenheid, die ze soms eerder in de digitale wereld vinden dan thuis. En daar zijn volop virtuele aanzeggers van het kwade actief. Of het nu jihadisten, rechts-extremisten of andere radicalen zijn, zij bieden die groeiende groep mensen die dorsten en hongerden naar duidelijkheid, een uitweg uit de gevoelde onzekerheid en betekenisloosheid. Of ze nu lager of hoger opgeleid zijn, minder of meer bemiddeld: veel mensen lijden aan een 'need for closure' – de zeer menselijke, psychologische behoefte om in tijden van

stress, dreiging en crisis zo snel mogelijk een handzame diagnose te vinden, om vervolgens zelf beter met die situatie van dreiging en onzekerheid te kunnen omgaan. Mensen in stress zoeken naar ‘coping mechanisms’, zoals dat in de sociale psychologie heet, manieren om houvast te vinden, grip te krijgen op datgene wat een slagschaduw over het eigen welbevinden werpt. Of dat nu gaat om de slagschaduw van terrorisme, van baanonzekerheid en werkloosheid of de confrontatie met de gevolgen van globalisering op straat, op school of op de werkplek. Spreken over het kwaad, en belangrijker nog, handvatten aanreiken om dat kwaad te lokaliseren, te identificeren en vervolgens te neutraliseren, is een ijzersterk ‘coping mechanisme’. Sterker nog, het legt de aanzegger van dat kwaad politiek geen windeieren. Wie van de duivel spreekt, is van aandacht verzekerd.

Identiteit en Heimat als coping mechanisme

Een bekend ‘coping mechanisme’ in tijden van stress en onzekerheid is het zoeken naar snelle, simpele duidingen en oorzaken of zondebokken. Een ander minstens zo sterk mechanisme, is de neiging terug te vallen op de eigen, bekende en vertrouwde gemeenschap wanneer je je bedreigd of onzeker voelt. Daarbij moet worden aangetekend dat datgene waarnaar men verlangt, of waarop men terugvalt, in veel gevallen een ‘imagined community’ of een ‘imagined tradition’ is – iets dat meer in de nostalgie, de verbeelding of de gekleurde herinnering bestaat dan in een geboekstaafd en gearchiveerd verleden. De socioloog Bauman meent dat die verbeelde ideale gemeenschappen tegenwoordig overigens weer vaker in het (denkbeeldige) verleden worden gesitueerd, in een retropia, dan in een toekomstig utopia.¹¹

Om dat verlangen naar een bescherming van de identiteit, naar een 'Heimat' – als utopia of als retrotopia – uit te leggen, moeten we even een uitstapje maken naar de sociale psychologie, en wel naar de '*Terror Management Theory*'. Sociaal-psychologen hebben hier sinds de jaren tachtig uitgebreid onderzoek naar gedaan. Die angstbeheersingstheorie gaat uit van een conflict tussen het gevoel van eindigheid van een mens en de drive om te willen leven. Mensen kunnen het besef van eindigheid en bedreiging beter beheersen en verdragen als ze terug kunnen grijpen op culturele of levensbeschouwelijke wereldbeelden. Die bieden het individu houvast om te bepalen wat waardevol is in een wereld vol dreiging en onzekerheid.¹² Dit verschijnsel treedt vooral in werking wanneer dat individu direct met sterfelijkheid wordt geconfronteerd, het 'mortality salience effect'. Bijvoorbeeld wanneer iemand plaatjes ziet van dood en verderf, zoals van de aanslagen van '9/11'. In een proefopstelling werd een aantal mensen in twee groepen verdeeld. De ene groep kreeg een onschuldige film te zien, de andere groep een serie filmopnames van terroristische aanslagen. Het bleek dat de laatste groep niet per se banger werd, maar dat deze mensen daarna aantoonbaar positiever werden over hun eigen groep en negatiever over buitenstaanders. Ze reageerden ook sterker op symbolen van hun eigen team of school.¹³ En ze werden conservatiever en gevoeliger voor autoritaire neigingen. Uit ander onderzoek bleek zelfs dat ouders na confrontatie met beelden van de instortende Twin Towers hun kinderen strenger straffen.¹⁴ Ook in Nederland is ondersteuning voor de theorie gevonden. Zo willen wij Nederlanders (nog) liever Duitsland met voetbal verslaan nadat we herinnerd zijn aan onze sterfelijkheid.¹⁵

Dit soort processen zorgen er evenwel voor dat de zoe-

kers naar veiligheid en houvast in een neerwaartse spiraal terecht komen. Dreiging leidt tot pogingen die dreiging te beheersen door veel angstvalliger het ‘eigene’ te beschermen. Wanneer nodig met harde hand – niet alleen tegen de ‘buitenwereld’, maar dus ook in eigen kring. Een cultuur van de ‘strengere, beschermende vader’, aldus de Amerikaanse filosoof George Lakoff, die dat patroon voor de Verenigde Staten onderzocht.¹⁶ Maar bij elke cyclus van bezwering daarvan, wordt de scheiding tussen de eigen groep en de vermeende ‘anderen’ scherper, wordt men strenger en behoudzuchtiger, en moet er meer ‘veiligheid’ worden geboden.

Voor jongeren geldt nog meer dat ze onder invloed van heftig en schokkend nieuws zoeken naar kaders van geborgenheid en veiligheid: en dat is dikwijls de eigen ‘in group’. Dat betekent, en dit is ook experimenteel vastgesteld, dat ze in dit soort spannende tijden hun eigen groepsidentiteit sterker voelen en beleven. Ze zullen zich meer vastklampen aan mensen en ideeën uit de ‘eigen groep’, en zich tegelijkertijd negatiever en vijandiger opstellen jegens de gepercipieerde ‘out group’, de ‘anderen’. Het gevolg van dit ‘mortality salience effect’ is dus dat mensen (jongeren) meer in lijnen van antagonisme en polarisatie gaan denken. Dit verschijnsel omvat dus ook hoe kinderen en leerlingen in de klas komen, en welke opvattingen van thuis of van het schoolplein (over de ‘ander’) ze meenemen. Daardoor is het voor ouders en opvoeders des te uitdagender om niet mee te gaan in het goed/fout-denken, maar op een inclusieve manier te blijven doceren, en het uit te houden als hun leerlingen soms totaal verschillende perspectieven op een terroristisch incident laten horen. Sommige docenten vertelden ons

eens: ‘Wat moet ik met een kind dat meent dat de aanslagen op Charlie Hebdo de eigen schuld van de journalisten waren, omdat ze de profeet hadden beledigd?’ Dat kind, die scholier, moet dus juist extra serieus genomen worden. Die moet niet alleen in zijn of haar eigen ‘bubbel’ blijven zitten, maar in de klas een veilige omgeving vinden waar dit soort opvattingen kunnen worden besproken. Corrigerend, normerend, uiteraard, maar ook accommoderend – juist jongeren met contraire opvattingen moeten niet geïsoleerd worden, maar moeten worden teruggetrokken in de kring.

21

Anno 2019 verloopt dit proces van vervreemding en radicalisering nog veel sneller dan vroeger. Ook de generatie van de Koude Oorlog was bang voor communisten, de Russen, of juist voor de neoconservatieven en de atoombom. De stad Deventer, waar tot in de jaren tachtig de PvdA de democratische alleenheerschappij voerde, had niet voor niets de bijnaam ‘Moskou aan de IJssel’. Maar de komst van het internet heeft dat soort polarisaties nog vele malen scherper aangezet. Sinds het einde van de Koude Oorlog zijn de collectieve manifestaties van *terror management* expansief uitgebreid. Beelden en verhalen van angst en dreiging worden veel sterker door de media uitvergroot. We leven in een mediale wereldsamenleving die gedicteerd wordt door medialogica en de dramatisering van de beeldvorming en informatievloed om ons heen.¹⁷ De aanslagen van ‘9/11’ zijn een dramatisch hoogtepunt van die ontwikkeling.¹⁸ Sinds die tijd leven we mediaal gesproken in een toestand van permanente catastrofe¹⁹, waarin de ‘power of nightmares’ ons via de media in de ban houdt.²⁰ Die situatie van permanente

stress en hyperhysterie houden we zelf mede in stand via social media, twitterberichten en het verspreiden van fake news. Zoals u weet doet iedereen mee aan het verspreiden daarvan, zodat dramatische nep-berichten zes keer sneller worden doorgegeven dan genuanceerd, afgewogen en objectief correct nieuws. Bovendien hebben we te maken met leiders en regeringen die al te graag en vaak beleid aanbieden op het gebied van veiligheid en risicomijding, daartoe opgeroepen door een samenleving die kampt met een groeiend gevoel van onbehagen en onveiligheid en daartoe uitgedaagd door ondernemers in dreiging en veiligheid die hun waren aanprijzen en ons overtuigen dat we die goederen echt nodig hebben.

Het gevolg daarvan is dat er allerlei groepen en partijen zijn ontstaan die het belang van de eigen gemeenschap te vuur en te zwaard willen verdedigen – soms gedefinieerd als homogene volksgemeenschap, soms wat diffuser als ‘de Nederlandse volksaard’ neergezet. Als antwoord op het verlies aan geborgenheid – globalisering, de vloeibare samenleving, de komst van immigranten, etc. – wordt het ‘Eigen Volk Eerst’ gepropageerd. Soms zelfs met de even simpele als doeltreffende maatregel van de muur, die niet alleen als metafoor maar ook in werkelijkheid wordt gehanteerd. ‘Bouw er maar een muur omheen.’ Om Europa, om Nederland, Israël, tegen Mexico – kiest u maar.

Dat brengt me bij het punt van identiteit en Heimat. Tegenover de onveiligheid en het kwade dat van buiten komt en ons bedreigt, staat immers de geborgenheid van het eigen veilige huis. De ‘Heimat’, waar alles is zoals het zou moeten zijn, waar harmonie, rust en vrede heersen. Maar waar is die plaats waar geen kwaad heerst? En vooral: hoe kom je er, of hoe creëer je zo’n plaats?

Belonging & Heimat²¹

Ons brein is zo bedraad dat affectie en gevoelens van welzijn sneller worden opgeroepen door plaatsen, geografische locaties, dan door foto's, objecten of geluiden. Neurowetenschappers van de Universiteit Surrey haalden in opdracht van de National Trust een serie Britten door de MRI-scan, en dit was hun conclusie: 'topophilia' blijkt een in het brein aantoonbaar verschijnsel te zijn. Meer nog dan een trouwring of foto's van geliefden roept een geografische *locatie* gevoelens op van geborgenheid, veiligheid, rust en kalmte. Jongere respondenten gaven aan dat hun identiteit nog het meest door bepaalde plaatsen was gevormd. Angela Merkels nieuwe Grote Coalitie heeft zelfs een heus *Ministerium für Heimat* gecreëerd, gekoppeld aan het machtige ministerie van Binnenlandse Zaken. Ook in Düsseldorf en Beieren staat inmiddels een regionaal ministerie van Heimat, dat naast stimulering van duurzaam bouwen ook de digitalisering van de bevolking en het leggen van glasvezelkabels tot doel heeft verheven, om mensen zich meer thuis te laten voelen én hen beter met elkaar en de buitenwereld te verbinden. 'Laptop en Lederhose', noemt Markus Soder dat. Gemeentebelangen probeert met zijn zeven zetels in Deventer eveneens vorm aan dat 'regiogevoel' te geven.

Over die 'Lederhosen'-sentimenten (zou het Nederlandse equivalent de collectieve liefde voor de boeren en hun tractors zijn?) kunnen we lacherig doen. Maar het is inmiddels zowel een publiekelijk, politiek als wetenschappelijk gemeengoed dat mensen, dat jongeren, zich ergens thuis kunnen voelen, ook in Nederland. Dus niet alleen politiek, ook sociaal-psychologisch hebben ze wel een punt daar in Duitsland. Heimat is immers goed voor het gevoel van 'social wellbeing' – mits dit uit de mottenballenkist op-

gegraven concept niet exclusief en te absoluut wordt ingevuld. Dat blijkt uit diverse andere onderzoeken, onder meer uit het project ‘Belonging & Heimat’ van de universiteiten van Manchester en Cambridge. Het gaat mensen beter als ze zich thuisvoelen op een bepaalde plaats, een verbondenheid voelen met de lijn van de geschiedenis in en om die plaats, en als ze die verbondenheid ook herkennen in een netwerk van vrienden, familie, gelijkgezinden of gewoon aardige buurtgenoten om hen heen. Geen wonder dat de stromen vluchtelingen en migranten tot in het tweede, derde en vierde geslacht de trauma’s van ontworteling, angst voor oorlog en verdriet om de verloren Heimat met zich meedragen en soms zo slecht aarden in hun land van aankomst. Geen wonder ook dat de burgers van dat land van aankomst soms niet weten hoe ze met die nieuwkomers, of hun kinderen en kindskinderen moeten omgaan – ze hebben geen besef van wat ontworteling inhoudt, en hoeveel tijd, moeite en liefde het kost om elders weer een thuis op te bouwen en lid van een gemeenschap te worden.²²

Maar wat betekent ‘Heimat’ nu precies? Het is sowieso een typisch Duits woord, dat eigenlijk geen equivalent in een andere taal heeft. Heimat komt van *Heim*, huis, maar heeft in de verbinding met *-at* ook een geografische aanduiding gekregen. Het is de plaats waar je huis staat. In het vroege gebruik had Heimat bovendien een erfrechtelijke component. Heimat – dat was je erfgrond, de grond waarop het huis van je voorouders stond, en dat jou rechtens toebehoorde. *Patria*, het Latijnse woord dat tot die tijd in officiële documenten werd gebruikt, heeft die connotatie alleen met een bepaalde toevoeging. *Patria* betekent vaderland. *Patria naturae* was het land waar je werd geboren, *patria*

iuris het land waar je rechten (als burger, als soldaat met een pensioen) had.²³

Toen in de negentiende eeuw de begrippen volk, natie en staat als politieke categorieën opkwamen, werd Heimat in Duitsland steeds populairder. Tegenover het steriele concept 'staat', of het te modern, verlicht of rationeel gevonden Franse begrip 'nation', plaatsten de Duitsers hun idee van *Volk* en van *Heimat*.²⁴ In deze eeuw kreeg Heimat ook die driedubbele betekenis die het nu nog steeds heeft. Heimat is immers de ruimte en plaats waar iemand is geboren, het is tevens de plaats waar iemand via de lijn van de geschiedenis, dus in de tijd, aan verbonden is (via voorouders of gemeenschappelijke voorgeschiedenis). Maar het is bovenal de plaats waar iemand zijn sociale tehuis vindt, waar gemeenschap bestaat en waar iemand door zijn sociale bindingen wordt beschermd en geborgenheid vindt. Ruimte, tijd en gemeenschap – dat is de drieslag die Heimat zijn eigen kleur, reuk en smaak geeft.²⁵

Dit zeer romantische begrip werd al in de negentiende eeuw *ex negativo* gedefinieerd tegen alles wat vermeend 'heimatlos' was: tegen het internationale 'jodendom', tegen de internationale arbeidersbeweging. Die pervertering kreeg in de twintigste eeuw steeds racialere en biologischer trekken. Alles wat nog zo loffelijk en verheven in de Duitse kunst en literatuur werd bezongen, werd door de nationaal-socialistische toe-eigening van het begrip ten diepst bezoedeld. Plaats werd *Lebensraum*, tijd werd het Duizendjarige Rijk en gemeenschap werd de zuivere *Volks-gemeinschaft*. Voor eenieder die hier anders over dacht, een andere huidskleur, afkomst of religie had, was geen plaats meer, behalve dan als slaaf, kanonnenvlees of als brandoffer. De *Heimatbewegung* raakte onlosmakelijk verbonden

met het bloed- en bodemdenken dat in de Holocaust ont-aardde.²⁶

26

Geen wonder dat in de decennia na de Tweede Wereldoorlog geen enkele erkende politieke partij iets met Heimat wilde doen. Op links gold Heimat als taboe. Het ging bovendien immers om de internationale arbeidersklasse, om het marxistische universalisme. En daar paste geen *Nationalstolz* bij. Heimat, dat was 'zeker de mooiste benaming voor achterlijkheid', aldus de West-Duitse auteur Martin Walser.²⁷ Met Nietzsche, Sartre en Camus beleed de protestgeneratie het einde van God, gebod en gezag en als enige horizon het naakte bestaan van de individuele mens. De mens als Sisyphos dan wel als Prometheus vond nergens een echt tehuis meer. Je thuis voelen, dat deed je op het monument op de Dam, in een kraakpand of met behulp van LSD. Heimat werd vervangen door individuele ontplooiing en autonomie, eventueel wat revolutie.²⁸ Inmiddels is het vertaald in het postmoderne overal en altijd 'jezelf kunnen zijn', inclusief het nieuwe tribalisme van het wonen in je eigen getatoeëerde huid.

Het was dan ook een akelige verrassing toen, nog geen decennium nadat de westerse intellectuelen zowel het einde van de natiestaat als het einde van de geschiedenis hadden geproclameerd, er extremisten en terroristen opstonden die toch weer met een romantisch negentiende-eeuws idee van Heimat op de proppen kwamen. Maar dit keer als Kalifaat. Geen bloed (want alle nationaliteiten waren welkom), wel bodem, en vooral veel godsdienst. Heimat werd vereenzelvigd met heilstaat en geprojecteerd op het eschatologische lapje grond rond Dabiq, in Syrië en Irak. De Führer was een Kalief. En tegelijkertijd met die jihadis-

tische strijders voor een Heimat in het Kalifaat, bleken er ineens in Europa ook overal nog ouderwetse rechts-extremistische Heimat-fascisten rond te spoken die over ‘omvolking’ praatten en etnische getto’s bepleitten. Van NSU tot English Defense League, van Erkenbrand tot Pegida.

Tussen beide extremen en marginale Heimat-gangers en -verdedigers in bleek er ook een grote middengroep te zijn, die hongerde en dorste naar meer eigen volksgemeenschap. Dat uitte zich in vlagvertoon (in het echt of op het Twitterlogo), demonstratieve omarming van archaïsche gewoontes en gebruiken en de komst van populistische partijen. Maar ook vertegenwoordigers van de middenpartijen hebben ervoor gepleit het Wilhelmus weer verplicht op de scholen te laten zingen. Of om kinderen mee te nemen naar het Rijksmuseum – wat ik overigens geen gek idee vind. De vraag dringt zich daarom op: wat is hier aan de hand, waarom heeft die heropleving van Heimat zo veel succes?

27

Heimat als verlies

Dat antwoord is niet zo moeilijk te geven. Heimat biedt een oplossing voor het verlangen naar veiligheid. Het omlijnt de eigen veilige thuishaven, en identificeert en lokaliseert het kwaad daarbuiten. Het biedt houvast en geborgenheid door de kloof met het andere, met de ander uit te diepen. Het is ‘de plek waar geen kwaad is’, ons toevluchtsoord of bolwerk. Tegelijkertijd klopt er natuurlijk feitelijk helemaal niets van. Vrijwel niemand wil terug naar zo’n absolutistische invulling van Heimat. Iedereen wil snel en goedkoop naar Griekenland kunnen vliegen, pizza kunnen eten en per internet al het wereldnieuws kunnen volgen. Niemand kiest voor een verblijf in een Heimat-

museum en laat zijn kinderen dagelijks oud-Hollandsche gezangen zingen. Heimat is voor de meeste mensen eerder een abonnement op de plaatselijke sportschool, of de dagelijkse forensengang naar kantoor. Voor veel jongeren is Heimat de app-groep in hun iPhone, waar ze hun eigen avatar kunnen zijn, volledig geschapen naar hun gewenste, perfectionistische ideaalbeeld.

Als er één terugkerend motief is, is het dat de Heimat, die moet worden beschermd tegen vele dreigingen en gevaren, in feite allang gebroken en verloren is. Of in ieder geval barsten vertoont. Fijnstof tast ons flatleven aan. Cambridge Analytica en Facebook hebben allang je internetidentiteit gestolen. De migranten gaan nooit meer weg. Dat museum van de Vaderlandse Geschiedenis zal er nooit komen. En de Efteling is veel te duur voor gewone gezinnen.

En die andere invulling van Heimat, zeg maar de Nederlandse omarming van tolerantie en multiculturalisme van de jaren negentig, gesymboliseerd in het beroemde lied van Fluitsma & Van Tijn, '15 miljoen mensen'? (Eenzelfde invulling zien we terug bij het Noordrijn-Westfaalse ministerie voor Heimat dat op zijn website openheid en tolerantie predikt). Ook die is gemankeerd. Nederland is inderdaad het land waar alles om het vrije autonome individu draait. Waar identiteit de verdediging van het eigen ik is – waar je van het ene in het andere festival kunt rollen en je eigen gender bepaalt. Dit Heimat-begrip biedt ultieme vrijheid, en vrijheid is een groot goed. Maar vrijheid levert niet automatisch geborgenheid of gemeenschap op. Het kan ontaarden in ontheemding, in een gevoel van 'heimatloosheid', in polarisatie ('mijn vrijheid eerst!'), zonder zorg of verantwoordelijkheidsgevoel voor de ander. En dat

laatste is precies datgene waarmee zo veel Nederlanders worstelen, zoals blijkt uit een recent SCP-rapport.²⁹ Het is het gevoel dat Jan Terlouw onverwachts aanraakte toen hij bij de *DWDD* zijn verlangen uitsprak naar de tijd dat je nog gewoon je touwtje uit de brievenbus kon hangen. Het is het kwadraat van de cirkel: hoe creëer je een veilig thuis voor individuen die hun eigen vrijheid het hoogste aan-

29

schrijven? Precies dit gevoel van verlies en gebrokenheid inspireert die andere groep mensen tot de meest fanatieke, hartstochtelijke en soms zelfs absurde pogingen zich aan hun gevoel van Heimat vast te klampen. Of het nu om de voorvechters van Zwarte Piet en het Wilhelmus gaat, of om de pleitbezorgers van Eigen Volk Eerst die in het opkomen voor hun eigen 'huis' het liefst alles wat vreemd en anders is de deur willen wijzen.³⁰

In de pijn van het verlies openbaart zich de waarde van het verlorene. De toenmalige voorzitter van de Europese Raad Herman van Rompuy voelde die pijn van moderne burgers-op-drift enigszins aan toen hij in 2014 in zijn dankrede bij het in ontvangst nemen van de Internationale Karelsprijs benoemde dat de Europese integratie altijd een zaak van 'ruimte' was geweest: van het creëren van een 'binnenruimte' zonder grenzen, om handel, verkeer en investeringen te bevorderen. Maar de Europese Unie had bij alle focus op het eenmaken van de 'ruimte' vergeten zich 'van haar beschermende kant' te laten zien. Burgers voelen zich meegezogen in de golven van globalisering, weggespoeld en ontheemd, in eigen land, en in Europa. De Unie was er niet alleen voor 'bewegers', de internationale en kosmopolitische elites, maar had er en zou er ook meer

voor de 'blijvers' moeten zijn. Of misschien had Van Rompuy moeten zeggen: voor de mensen die zich ergens thuis willen voelen en zich ergens aan vast willen klampen.³¹

BeHeimattung als opdracht

30 Even terug naar de kinderen en jongeren in Utrecht. Want ook op onze schoolpleinen kan de ontheemding toeslaan. Wat nu als op school wel wordt stilgestaan bij de aanslagen in Parijs, of in Manchester, op het concert van Ariane Grande – en niet bij de coup in Turkije, of geweld in Syrië, of in de Palestijnse gebieden? Wat nu als er stiltes en omisies vallen, juist daar waar leerlingen een verhaal wensen waarin zij zich thuis kunnen voelen? Bij alle vragen die kinderen mij stelden, kwamen deze pijnpunten het meest naar voren. Waarom is er voor hun angst, hun bezorgdheid en engagement geen plek op school, in de stad, in hun land? zo vroegen ze mij. Sommige leerlingen willen weten hoe het zit met de Palestijnse kwestie, waarom daar geen minuut stilte voor wordt gevraagd. Andere vragen zich bezorgd af hoe gevaarlijk de Gülen-coup voor hun eigen familie in Nederland is.³²

Op dit inzicht wil ik nog even doorgaan. Veiligheid in tijden van terreur gaat om de bescherming van het eigene. Om wie wij zijn en willen blijven. Maar in ons onderzoek op de scholen in en om Utrecht leerden we iets anders. Het gaat nog veel meer om de vraag voor wie wij willen opkomen. Wie willen wij beschermen? Voor wie willen wijzelf een Heimat zijn? Het is niet alleen de mens die een Heimat nodig heeft voor zijn sociale welzijn. Het is ook omgekeerd: onze Heimat heeft ook ons nodig om werkelijk Heimat te worden, voor onszelf en de mensen om ons heen. Onze kinderen en onze jongeren hebben ons nodig.

Wij hebben hen nodig. De glans van de Heimat licht soms op in de straat waar je woont, als er tussen de stoeptegels vingerhoedskruid opschiet, als iemand je groet, als er kinderen spelen, of als iemand zich om jou bekommert.

Opmerkelijk genoeg wordt dit gevoel gestaafd door de Britse onderzoekers van 'Belonging & Heimat'. Ook zij kwamen tot de conclusie dat er een manier is voor mensen om op verstandige wijze aan hun 'BeHeimatung' bij te dragen. In tijden waar de woon- en verblijfplaats voor veel mensen voorlopig, individualistisch en onvoorspelbaar is, zo stellen zij, wordt dit gevoel van geborgenheid nog het best benaderd en gereconstrueerd wanneer mensen voelen dat het er op de plek waar ze leven eerlijk aan toe gaat. Dat hun recht wordt gedaan. Die vroegste herinneringen van geluk en geborgenheid (wanneer iemand tenminste niet door zijn of haar jeugd getraumatiseerd is geraakt) impliceren immers dat je er mocht zijn, en ook billijk werd behandeld. Heimat is dus waar mensen het eerlijkst met zichzelf en de anderen kunnen leven. Dat betekent dat er niet moet worden verdoezeld, niet omheen moet worden gedraaid, maar dat er ook niet alleen met de vinger naar de ander moet worden gewezen. Het gaat om de balans, een rechtvaardige en eerlijke omgang van onszelf met anderen.

In dat antwoord zit inderdaad die drieslag die in de semantische wortels van het begrip 'Heimat' schuilgaat: van gemeenschap (eerlijk met elkaar omgaan), ruimte (het is ergens, op een concrete locatie waar mensen wonen), en er bestaat een geschiedenis van recht en gerechtigheid die voor mensen als traditie te herkennen is. Het gaat om respect en waardering voor afkomst en herkomst, het verleden. Maar ook om behoud en bescherming van onze woonplaats, ons land en onze natuur anno nu. En met daar bovenop een

forse dosis openheid en inclusiviteit voor eenieder die nog mee wil doen.

3 2

Interessant genoeg hebben ook sociaal-psychologen aangetoond dat een meerderheid van de mensen van nature prosociaal en coöperatief van aard is (zo'n 60 tot 70 procent), en daarmee in essentie ook geneigd tot rechtvaardig gedrag. Dat maakt dat, wanneer ze hun ware, coöperatieve zelf volgen, ze onrechtvaardige situaties zullen mijden of weigeren, zelfs al is het in hun eigen nadeel. Met andere woorden, de meeste mensen brengen een gevonden portemonnee naar de politie, en komen in actie als iemand voor hun neus valt of wordt aangevallen, mits niet te bedreigend voor henzelf. De meerderheid van de mensen is dus zeer wel geneigd de ander in zijn directe omgeving, of zelfs de overheid die op afstand staat, het voordeel van de twijfel te schenken. Ze willen dat ook, en vinden het zelfs fijn. Vertrouwen is voor de meeste mensen eenvoudigweg gemakkelijker, omdat langdurig gehandhaafd wantrouwen te veel energie kost en daardoor lastiger is. Lotte Jensen toont in haar bijdrage aan hoe belangrijk dit gegeven is in tijden van grote nationale rampen – hoe behulpzaam, moedig en vrijgevig mensen dan kunnen zijn.³³ Er zijn mensen die hun wantrouwen lang kunnen volhouden, en daar zelfs hun *business case* van hebben gemaakt – te denken valt aan vakbondsleiders, of bepaalde publicisten. En soms zijn dat soort luizen in de pels ook hard nodig. Maar in de samenleving als geheel betreft het gelukkig een minderheid. Want we hebben gezien dat sommige van deze beroepswantrouwers via de aanjagende functie van sociale media en onze hang naar drama hun minderheidspositie behoorlijk kunnen opkloppen. Bijna aan het einde van dit verhaal gekomen, kunnen we elkaar evenwel verzekeren:

wij zijn met meer.³⁴ En Jan Terlouw had dus gelijk met zijn aanname dat het spreekwoordelijke touwtje uit de brievenbus best kan in coöperatief Nederland.

Een veilig tehuis

Terug naar de kinderen en jongeren in Utrecht, Deventer en elders. Uit onderzoek blijkt dat het in situaties van schok en afgrijzen helpt om gezamenlijk traumatische gebeurtenissen in een breder verband te plaatsen. In ons scholenproject hanteren we dan ook het begrip ‘historische significantie’. We gaan uit van het feit dat narratieven onze basale cognitieve ‘tools’ zijn waarmee we ons denken en redeneren over de wereld om ons heen vormgeven; narratieve structuren bieden houvast en coherentie. Het helpt, wanneer je een kader hebt, om te interpreteren wat er om ons heen gebeurt, om onverwachte en akelige gebeurtenissen een plek te geven. En wanneer er een veilige plaats is om daar met elkaar over te praten.³⁵

33

‘BeHeimatung’ vindt plaats als wij als oudere generatie van opvoeders en ouders leerlingen die worstelen met hun afkomst, toekomst en identiteit zo’n veilig tehuis bieden. Een veilige plaats waar de eigen angsten en overtuigingen bespreekbaar gemaakt kunnen worden. Heftige incidenten, angst en dreiging hoeven en kunnen niet weggepoetst worden, maar er moeten ruimtes zijn waar die angst en gevoelens van onveiligheid vertaald worden in hoop voor de toekomst. Ook en juist wanneer het om ‘onbehoorlijke’ angsten gaat, om complottheorieën of extreme denkbeelden. De uitdragers daarvan zijn misschien soms expres provocerend bezig. Maar heel vaak weten ze ook niet beter, ze zoeken zelf nog. Durven wij hun een spiegel voor te

houden, niet snel weg te kijken of te lopen, maar ook aan mensen met ongemakkelijke denkbeelden een omgeving te bieden waarop we hen aankijken en met hen in gesprek gaan? Durven wij hen serieus te nemen in hun angsten en frustraties, maar hen tegelijk aan te spreken op denkbeelden die de democratische rechtsstaat en inclusieve samenleving schaden?

Dat kan heel zakelijk en feitelijk. In ons schoolprogramma proberen we expliciet aandacht te geven aan ideeën die kinderen en jongeren over terrorisme hebben. Eerst inventariseren we wat ze al menen te weten. Daarna proberen we bloot te leggen wat voor hen nu zo significant en relevant is. We tekenen hun eigen verhaal, hun eigen poging van betekenisgeving op. Maar daarna plaatsen we dat narratief in een breder narratief over terrorisme. Zo houden we vast aan multiperspectiviteit – iedereen mag zijn verhaal doen en mening geven – maar we integreren die perspectieven vervolgens wel in een breder, historiserend kader waarin we de waarden van de democratische rechtsstaat als baken gebruiken. Voor verschillende leerlingen had de aanslag in Utrecht totaal verschillende betekenissen. Voor de één kon Gökman T. geen moslimterrorist zijn, ‘want moslims doden niet’. Het was ‘gewoon een drugsverslaafde’.³⁶ Voor andere kinderen was het een manifestatie van de Islamitische Staat bij hen om de hoek. Voor de ene groep kinderen was de aanslag in Christchurch, die drie dagen eerder plaatsvond, minstens zo bedreigend en zagen zij zich als moslims in de hoek gedreven. Voor andere kinderen was de aanslag op het concert van Ariana Grande – hun favoriete popster – nog steeds de meest ingrijpende gebeurtenis. Wat wij vervolgens laten zien is in welke historische ‘golf’ van terrorisme het incident in Utrecht past, waar het overlapt

met eerdere aanslagen, en waar het daarvan afwijkt. We laten ook zien dat het aantal aanslagen statistisch afneemt in sommige periodes, we onderstrepen dat geweld en het dreigen met geweld nooit het gewenste effect hebben, en we laten bovendien zien hoe de overheid, hoe de samenleving en hoe kinderen zelf kunnen bijdragen aan een klimaat van minder polarisatie en afnemende radicalisering. Het interessante is dat kinderen in zo'n les zich vastklampen aan concrete feiten en trends, aan de 'golftheorie' van terrorisme bijvoorbeeld. En dat ze vanuit zo'n zakelijk kader bereid zijn met elkaar over verschillende aanslagen te spreken. Ze kunnen dan best begrijpen dat sommige van hun klasgenoten banger zijn voor IS, en anderen eerder voor rechts-extremisme. Of ze komen samen tot de conclusie dat tasjesdieven en kinderlokkers op internet veel enger zijn. Uiteraard leggen we in dit soort discussies ook ruimschoots uit wat er aan al die dreigingen en risico's wordt gedaan, hoe klein de kans is dat ze slachtoffer worden, en hoe actief de politie in Utrecht is.

Mensen zijn wezens die elkaar bij het haardvuur graag angst aanjagen met spannende verhalen, maar zich daardoor tegelijkertijd geborgen willen voelen. Onze hele cultuur bestaat uit verhalen waarin heden, verleden en toekomst met elkaar verbonden worden. De vraag is: welke verhalen vertellen we? En hoe dragen die verhalen bij aan verbondenheid en geborgenheid? Helaas ontkomen we er soms niet aan ook ruimte te bieden aan verhalen over angst en kwaad. We kunnen het nieuws niet buitensluiten nu bijna elk kind vanaf ten minste groep 8 beschikt over een eigen smartphone. Door momenten van schok en ontzetting evenwel in een historisch en collectief perspectief te plaatsen, kun je als docent leerlingen bijvoorbeeld helpen

overzicht te krijgen over wat er allemaal in hun leefwereld gebeurt. Door terrorisme en radicalisering niet in absolute termen te definiëren, maar in te bedden in een historiserend narratief, kan een docent leerlingen zelf grip geven op het onrustige en onzekere heden. En de jongeren laten zien hoe belangrijk het is dat er een rechtsstaat, een democratische gemeenschap is die in ieder geval in principe beoogt hen te beschermen.

Tegelijkertijd is 'BeHeimatung' geen gezellige barbecue. Er zal gestreden moeten worden tegen de kleine vossen die de wijngaard bederven. Verhalen kunnen ontsporen. Ontaarden in horror-stories. En er zal altijd een waas van verlangen en melancholie overheen blijven liggen. Was het vroeger niet beter? Moeten we niet terug naar een Nederland omringd door dijken en grenzen? Zo'n nostalgisch sentiment mag er zijn. Want zodra die verlangens naar het verloren verleden en die gevoelens van ontheemding worden ontkend, gaat het mis. Het gaat echter eveneens mis wanneer die verlangens worden gesust met valse voorstellingen dat het 'kwaad' kan worden uitgeroeid, opgesloten, over de grens kan worden gezet. Zodra we menen zelf een toren tot in de hemel te kunnen bouwen en het kwaad te hebben overmeesterd, vreet het ons van binnenuit op. (Denk aan de bloeiende stad Ekilibrië uit Terlouw's *Koning van Katoren*, waar de hoofdpersoon Stach tot zijn afgrijzen ontdekt dat de inwoners in de ban van een tovenaars zijn geraakt. Ze menen dat ze voor het behoud van hun stad hun dierbaren aan een verzengend vuur moeten offeren. Maar het is natuurlijk nooit genoeg; het vuur blijft offers eisen.) Wanneer Heimat wordt verabsoluteerd, wordt het geen haven van geborgenheid, maar een exclusief getto of een etnisch mausoleum. De angsten, onderlinge spanningen

gen en bedreigingen zullen dan juist toenemen – groepen burgers zullen zich tegen elkaar keren, minderheden zijn dan al snel de zondebok.

Laat ik eindigen met drie dimensies van ‘BeHeimatumg’ in tijden van terreur die ons in het nadenken over ‘de dialoog tussen generaties’ helpen, en in lijn met de doelstelling van deze lezing ‘de toehoorders aanzetten om in actie te komen’ en ‘verantwoordelijkheid te nemen in een snel veranderende samenleving’. Het gaat om het koesteren van onze gedeelde afkomst en toekomst (de dimensie tijd), onze gedeelde ruimte en gevoelde gemeenschap – waarbij die drie dimensies moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn.

Ten eerste: beseffen we wel genoeg hoe belangrijk het is om met elkaar te werken aan historische ‘BeHeimatumg’, aan onze gedeelde afkomst en geschiedenis – en wel met het oog op de goede en de kwade momenten daarvan? Herdenkingen, monumenten, plaatsen van herinnering zijn het waard om te onderhouden. Ook in rituele vormen van herdenkingen zoals op 4 en 5 mei. Of in het herzien van een canon. En al zal er met regelmaat van de klok onenigheid uitbreken over wie er wat waar wil herdenken, de erkenning dat de geschiedenis net zo gebroken is als onze Heimat onvolkomen, zou ons iets ontspannener met al die conflicterende herdenkingsculturen om moeten laten gaan. Juist het filosofische (christelijke, maar ook humanistische) besef dat de aardse Heimat niet volmaakt is, geeft ruimte om die gebreken van elkaar te kunnen accepteren. Mensen projecteren uiteenlopende verlangens op eenzelfde Heimat. Dat moet kunnen en is zeker geen reden om er dan maar mee op te houden, met die herdenkingen en canons.

Het tweede en derde aspect zijn nog nauwer met el-

kaar verweven en minstens zo cruciaal. Heimat, een veilig tehuis, bestaat uit concrete plaatsen waar mensen elkaar ontmoeten. Investeren in buurthuizen, pleinen en verenigingen, zoals het Heimatministerie in Düsseldorf doet, is zo gek nog niet. Levende gemeenschappen bestaan bij de gratie van herkenbaarheid en toegankelijkheid: of het nu om volkstuinverenigingen, kerkgemeenschappen, zangverenigingen of voetbalclubs gaat. Dat kan zowel op het platteland als in de stad – als die menselijke maat van kunnen kennen en gekend worden maar gegeven is. Te veel flexibiliteit, te weinig vaste honken, of te veel nieuwkomers in één keer: dat overstijgt de spankracht van een gemeenschap.

De toekomstige generaties kunnen niet zonder Heimat, maar Heimat kan ook niet zonder mensen die land, tijd en bevolking met elkaar verbinden. Burgers, opvoeders, maar ook politieke partijen zouden bewuster moeten bijdragen aan 'BeHeimatung' voor burgers en jongeren op drift. Ze willen dat best, zo bleek onlangs uit een onderzoek van de grootste bank van Nederland. De burger wil de winst uit de economische groei vooral gebruiken om in zorg en onderwijs te investeren, in 'zaken die goed zijn voor iedereen'.³⁷ De publieke zaak spreekt aan. De klimaatprotesten worden door steeds meer mensen al dan niet actief gesteund, door jongeren én ouderen. Zolang er maar niet één cultuur, één vorm van gemeenschap, tot maat aller dingen, of tot heilig in zichzelf wordt verklaard. Dan wordt het tehuis namelijk zo kwetsbaar dat niemand zich meer veilig voelt. Een veilig thuis, dat is de plek waar het er open, democratisch en rechtvaardig aan toe gaat; en waar aan alle leden van de gemeenschap recht wordt gedaan. Het goede nieuws: er wordt volop aan dat huis gebouwd. Er valt evenwel nog net zo veel te verlangen als werk te verzetten.

NOTEN

1. 'Lesbrief voor scholen over bespreekbaar maken aanslag', 22 maart 2019, www.uu.nl/achtergrond/lesbrief-voor-scholen-over-bespreekbaar-maken-aanslag.
2. Deze passage is gebaseerd op mijn eerdere publicatie *Heilige strijd. Het verlangen naar veiligheid en het einde van het kwaad* (Utrecht, 2017), 35-41.
3. C.S. Duarte, P. Wu, A. Cheung, D.J. Mandell, B. Fan, J. Wicks, G.J. Musa en C.W. Hoven, 'Media use by children and adolescents from New York City 6 months after the WTC attack', *Journal of traumatic stress*, 24 (2011) 5: 553-556.
4. B.F. Jørgensen, D. Skarstein, en J.H. Schultz, 'Trying to understand the extreme: school children's narratives of the mass killings in Norway July 22, 2011', *Psychology Research and Behavior Management* 8 (2015): 51-61.
5. Robbert Kapitein, 'Discussing Terrorism with Dutch Primary-School Children' (MA-scriptie, Universiteit Utrecht, 2019); Bjorn Wansink e.a., 'Confronting conflicts: history teachers' reactions to spontaneous controversial remarks', *Teaching History* 175 (2019): 68-75.
6. Elke Berghuis, 'Opvattingen en het handelen van leerkrachten in het basisonderwijs omtrent het bespreken van terrorisme met leerlingen' (MA-scriptie, Universiteit Utrecht, 2019).
7. Zie voor een uitvoeriger en praktisch-pedagogisch antwoord op deze vraag: Beatrice de Graaf en Bjorn Wansink, 'Terrorisme bespreken in de klas', *Kleio* (2019) 6: 40-43.
8. Geerte Savenije, Bjorn Wansink en Albert Logtenberg, 'Teaching Sensitive Issues in History Education. Teachers' Experiences, Epistemological and Moral Beliefs and Perceptions of Students' Social Identities' (Paper gepresenteerd op AERA Annual Meeting, New York, april 2018).
9. Joanne Cantor en Amy Nathanson, 'Children's fright reactions to television news', *Journal of Communication* 46 (1996): 139-152; Jennifer Lerner, Roxana Gonzalez, Deborah Small en Baruch Fischhoff, 'Effects of

- fear and anger on perceived risks of terrorism: a national field experiment', *Psychological Science* 14, nr. 2 (2003): 144-150; Michelle Slone, 'Responses to Media Coverage of Terrorism', *Journal of Conflict Resolution* 44, nr. 4 (2000): 508-522.
10. Roberto Lobosco, 'Praten over Terrorisme', *Human* 3 (2016): 4-7.
11. Zygmunt Bauman, *Retrotopia* (Cambridge 2017).
12. S. Solomon, J. Greenberg en T. Pyszczynski, 'A Terror Management Theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews', *Advances in Experimental Social Psychology* 24 (1991): 93-159; J. Greenberg, S. Solomon en T. Pyszczynski, 'Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: empirical assessments and conceptual refinements', *Advances in Experimental Social Psychology* 29 (1997): 61-139.
13. Mark Dechesne, J. Greenberg, J. Arndt en J. Schimel, 'Terror management and sports fan affiliation: The effects of mortality salience on fan identification and optimism', *European Journal of Social Psychology* 30 (2000): 813-835.
14. 'Ouders strenger na foto's van aanslag', *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2010.
15. Dechesne e.a., 'Terror management', 813-835.
16. George Lakoff, *Moral Politics. How Liberals and Conservatives Think* (Chicago 2001).
17. Gabriel Weimann, 'The Theatre of Terror: Effects of Press Coverage', *Journal of Communication* 33, nr. 1 (1983): 38-45, hier 38 en 45.
18. Brigitte L. Nacos en Oscar Torres-Reyna, *Fuelling Our Fears. Stereotyping, Media Coverage, and Public Opinion of Muslim Americans* (Lanham 2007), 101.
19. Markus Holzinger, Stefan May en Wiebke Pohler, *Weltrisikogesellschaft als Ausnahmezustand* (Weilerswist 2010).
20. Adam Curtis, 'The Power of Nightmares. The Rise of the Politics of Fear' (BBC 2004), driedelige documentaire, <http://www.archive.org/details/ThePowerOfNightmares>.

21. Zie voor een uitgebreidere analyse: Beatrice de Graaf, *Heimat. Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid. Groen-lezing* (Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie: Amersfoort, 2018).
22. Zie voor een verdere uitwerking van een theologie van vlucht en migratie: Amélie Adamavi-aho Ekué, Frank Mathwig, Matthias Zeindler en Pia Grossholz-Fahrni, *Heimat(en): Beiträge zu einer Theologie der Migration* (Zürich 2017).
23. Zie Michael Neumeyer, *Heimat. Zu Geschichte und Begriff eines Phänomens* (Kiel 1992); Andrea Bastian, *Der Heimat-Begriff. Eine begriffsgeschichtliche Untersuchung in verschiedenen Funktionsbereichen der deutschen Sprache* (Tübingen 1995), 20-24; Rudolf Lange, *Theologie der Heimat. Ein Beitrag zur Theologie der irdischen Wirklichkeiten* (Salzburg/Graz 1965), 27-28.
24. Reinhart Koselleck, 'Volk, Nation', in *Geschichtliche Grundbegriffe*, red. Otto Brunner, Werner Conze en Reinhart Koselleck (Stuttgart 1997), Band 7, 380-431. Koselleck noemt het begrip Heimat opmerkelijk genoeg helemaal niet, maar legt wel goed de begripsgeschiedenis van 'volk' en 'natie' uit.
25. O.a. Karen Joisten, *Philosophie der Heimat – Heimat der Philosophie* (Berlijn 2003), 19; Lange, *Theologie der Heimat*, 29-35.
26. Vgl. Bastian, *Der Heimat-Begriff*, 125-146.
27. Martin Walser, *Heimatkunde. Aufsätze und Reden* (Frankfurt am Main 1968), 40-50, hier 40.
28. Vgl. Joisten, *Philosophie der Heimat*, 33, 236-272.
29. Zie het SCP-onderzoek, *Denkend aan Nederland* (Den Haag 2019).
30. Zie bijvoorbeeld: Irfan Ahmad, 'In Defense of Ho(s)tels: Islamophobia, Domophilia, Liberalism', *Politics, Religion & Ideology* 14, nr. 2 (2013): 234-252. Ahmad beargumenteert dat te veel liefde voor eigen land, huis en haard, en in het bijzonder de extreme politieke articulatie daarvan, de liberale openheid voor de ander, en tegenwoordig in het bijzonder voor moslims en de Islam, ondermijnt.
31. Herman van Rompuy, 'Dankrede bij het in ontvangst nemen van de

Internationale Karelsprijs', Aken, 29 mei 2014, EUCO 120/14, 2.

32. Zie: <https://ter-info.nl/over-ons>. Ons project is nog in de pilot-fase, de website zal binnenkort meer informatie bevatten, zie ook: <https://www.uu.nl/nieuws/pilot-terrorisme-bespreken-in-de-klas-van-beatrice-de-graaf>.

33. Zie bijvoorbeeld: Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

34. Zie o.a. Kees van den Bos, *Vertrouwen in de overheid: Wanneer hebben burgers het, wanneer hebben ze het niet, en wanneer weten ze niet of de overheid te vertrouwen is?* (Den Haag 2011); Kees van den Bos et al., 'On the benign qualities of behavioral disinhibition: Because of the prosocial nature of people, behavioral disinhibition can weaken pleasure with getting more than you deserve', *Journal of Personality and Social Psychology* 101 (2011): 791-811; Kees van den Bos, Patrick Muller en Anke van Bussel, 'Helping to overcome intervention inertia in bystander dilemmas: Behavioral disinhibition can improve the greater good', *Journal of Experimental Social Psychology* 45, nr. 4 (2009): 873-878. Zie verder: Rutger Bregman, *De meeste mensen deugen* (Amsterdam 2019).

35. W.D. Casebeer en J.A. Russell, 'Storytelling and terrorism: Towards a comprehensive "counter-narrative strategy"' (Center for Contemporary Conflict: Naval Postgraduate School Monterey CA 2005); Beatrice de Graaf, 'De kunst van het weglaten. Hoe het geschieddidactische concept van "historische significantie" historisch onderzoek verder kan brengen' (Openingslezing op het KNHG-congres 'Uitsluiting, stilte en taboe in de geschiedenis', Haarlem, 30 november 2018), <https://www.historici.nl/longread-de-kunst-van-het-weglaten-hoe-het-geschieddidactische-concept-van-historische-significantie-historisch-onderzoek-verder-kan-brengen/>.

36. Beatrice de Graaf, 'Dader en motief zijn soms net zo gelaagd als u en ik', *NRC Handelsblad*, 19 maart 2019; Beatrice de Graaf, Kees van den Bos en Liesbeth Hulst, 'Vergis je niet, Gökmen T. staat niet alleen', *NRC Handelsblad*, 2 juli 2019.

37. Koen Haegens, 'Burger wil winst uit economische groei vooral investeren in zorg en onderwijs', *de Volkskrant*, 10 september 2019; *De groei die we willen* (ING Economisch Bureau, september 2019).